

Молитва Церкви за спочилих: богословський, історичний, літургічний огляд питання

протоієрей Василь Клочак

У статті йдеться про богослужбові традиції, що стосуються поминання померлих, загробна участь людини, молитви за упокій душ віруючих християн. Також описані історичні свідчення про молитви, милостині та пости в ім'я померлих, тексти молитов і дияконських виголошень «за спочилих у Христі братів наших», які містять прохання знайомі нам із уживаних нині молитов (V ст.). Про важливість здійснення Божественної літургії за покійних, їх поминання на проскомідії, правила поведінки віруючих біля гробів спочилих, заупокійні богослужбові обряди в 3-ій, 9-ий, 40-ий день, їх значення.

Ключові слова: життя після смерті, Священне Писання, покійні віряни, молитви і служби за спочилих, милостиння за померлих.

Одним з найбільш складних богословських питань, що має значення не тільки для теорії християнського життя, але й для його практики, є питання загробної долі людини. Сьогодні чимало псевдоцерков, начебто за допомогою Священного Писання, заперечують можливість існування вічного життя після смерті. Одні з них заперечують існування душі, другі – пекла, інші уводять, окрім раю та пекла, ще якісь особливі потойбічні місця, ще інші відкидають можливість спілкування та нашого впливу на долю покійних людей у вічності. Найкращим доказом Божественного походження Православ'я є те, що його віровчення ґрунтується безпосередньо на істинах Священного Писання, і разом із Священним Переданням вони складають одне, гармонічне та неподільне ціле – живий досвід Церкви.

Отже, ідея безсмертя душі – це ідея виключно християнська. Священне Писання свідчить, що Господь не сотворив смерті. «Бог створив людину для нетління і зробив її образом вічного буття Свого; але заздрістю диявола ввійшла у світ смерть, і зазнають її ті, що належать

до наділу його» (Прем. 2, 23-24). Таким чином, з точки зору християнської антропології, смерть не є суттєвою властивістю людської природи, вона має випадковий характер, пов'язана зі зловживанням свободою. Блаженний Августин говорить, що людина не померла б, якби не згрішила. З цією думкою погоджуються практично всі Отці Церкви.

Священне Писання про тілесну смерть говорить як про перехід людини із одного стану буття в інший.

Апостол Павло про тілесну смерть сказав:

«... коли земний наш дім, ця хатина, розвалиться, ми маємо від Бога житло на небесах, дім нерукотворний, вічний» (2 Кор. 5, 1), або «маю бажання визволитися і бути з Христом, бо це незрівнянно краще; а залишатися в плоті потрібніше для вас...» (Флп. 1, 23, 24), або «... час відходу мого вже настав» (2 Тим. 4, 6).

У Священному Писанні вказується на неможливість знищення душі, наприклад: *«І не бійтеся тих, що вбивають тіло, а душі не можуть убити...» (Мф. 10, 28).*

Священне Писання говорить про те, що душа зберігає свідоме існування і після смерті до дня Другого Пришестя та загального воскресіння. За вченням Православної Церкви, душа людини відповідно до справ, які вона творила у тілі, після смерті іде або в рай, або в пекло (Лк. 16, 9-31).

Душа померлого грішника сама змінити свій характер і допомогти собі вже не може. Вона не може робити добрих справ. Вища жертва – *«покласти життя своє за друзів своїх»* – теж для неї неможлива. Але залишається надія на милість Божу й допомогу ззовні – молитви Церкви, молитви за душу померлого його рідних і близьких.

Християнська Церква вже з самого початку свого існування ввела особливі молитви за упокій душ померлих отців і братів наших. Це є логічним наслідком її віри та вчення про те, що покійні віряни живуть у Христі і після смерті, що спілкування любові між живими й мертвими не перестає існувати, проявляючись у взаємних молитвах. Живі моляться за покійних, а покійні – у тому числі і святі, що мають до Бога відважність, – про живих. Тому були встановлені особливі молитви і служби за спочилих. Отже, у Бога і Його Церкви немає розмежування між живими і спочилими (Лк. 20, 38, Рим. 14, 8), усі єдині в любові Отця. Живі чи померлі, як члени Церкви ми належимо до однієї родини і

маємо обов'язок брати тягар один одного. Тому православні християни тут, на землі, молячись один за одного, не забувають молитись і за померлих, вони ж, у свою чергу, молять Бога за живих.

«О Премилосердний Отче безначальний, що усім хочеш спасіння, Ти Сина послав до загиблих і вилив Духа Животворчого! Помилуй, прости і спаси рідних та близьких для нас померлих і всіх відвіку спочилих і заступництвом їхнім відвідай нас, щоб разом з ними ми звалили до Тебе, Спасителя Бога, пісню перемоги: алилуя»¹.

Як бачимо, Церква у своїх молитвах на богослужінні висловлює думку про те, що смерть не може розірвати уз взаємної любові, яка об'єднує членів Церкви.

Церква не просто продовжує загальнолюдські традиції і звичаї, пов'язані із похоронними обрядами, що існували в епоху пришествя Христа і в епоху зародження та Її поширення, але християнізовує їх, очищає від забобонів і упереджень, тому вони набувають нового сенсу та змісту і продовжуються Церквою. Уся історія формування богослужіння підтверджує і освячує нашу сучасну практику поминання померлих. Ми не робимо нововведень, але дотримуємося чину, що сходить до Господа Ісуса Христа, святих Апостолів і Отців Церкви.

У Старому Завіті містяться відомості про юдейські похоронні обряди, що існували до Р. Х. У Кн. Товита є вказівка: *«Роздавай хліби твої біля гробу праведних...»* (Тов. 4, 17). Вона передбачає вчинення поминальних трапез на могилах або роздачу милостині бідним, очевидно, у якості поминального обряду за померлими. У Другій Кн. Маккавеїв містяться відомості про вчинення жертв *«за гріх»*:

«Зробивши ж збір за числом мужів до двох тисяч драхм срібла, він послав у Єрусалим, щоб принести жертву за гріх, і вчинив дуже добре і благочесно, думаючи про воскресіння; бо, якби він не надіявся, що полеглі у битві воскреснуть, то зайве і марно було б молитися за мертвих» (2 Мак.12, 43-45).

Ісус, син Сираха, будучи впевненим у загробному житті й необхідності допомагати покійним так само, як і живим, вчить: *«Милість давання*

¹ Акафістник: у 3-х т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – Т. 3. – С. 338.

нехай буде до всякого, хто живе, але і померлого не позбавляй милости» (Сир. 7, 36). У книзі Руф Ноєминь благословляє Вооза за його піклування про живих і мертвих. «І сказала Ноєминь невістці своїй: благословенний він від Господа за те, що не позбавив милости своєї ні живих, ні мертвих!» (Руф. 2, 20).

У Старому Завіті благодійністю на користь померлих вважався навіть піст живих, про що свідчить 1-ша Книга Царств:

«І почули жителі Іависа Галаадського про те, що зробили филистимляни із Саулом, і піднялися всі люди сильні, і йшли всю ніч, і взяли тіло Саула і тіла синів його зі стіни Беф-Сана, і прийшли в Іавис, і спалили їх там; і взяли кістки їхні, і поховали під дубом в Іависі, і постили сім днів» (1 Цар. 31, 11-13).

Давид, коли почув про смерть Саула, розірвав одяг свій, плакав і постився до вечора разом із присутніми. «Тоді схопив Давид одяг свій і роздер його, також і всі люди, які були з ним, [роздерли одяг свій,] і ридали і плакали, і постилися до вечора... » (2 Цар. 1, 11, 12).

Процитовані вірші взяті як із неканонічних книг Старого Завіту, так і з канонічних. Для нас вони історично засвідчують, що євреї в Старому Завіті не тільки молилися за спочилих, але й творили милостині та постилися.

Свідчення Нового Завіту про молитву за покійних бачимо найперше у словах самого Господа:

«Істинно кажу вам: що ви зв'яжете на землі, те буде зв'язане на небі, і що розв'яжете на землі, те буде розв'язане на небі» (Мф. 18, 18). «І коли хто скаже слово на Сина Людського, проститься йому, якщо ж хто скаже на Духа Святого, не проститься йому ні в цьому житті, ні в майбутньому» (Мф. 12, 32)

– значить, деякі гріхи можуть прощатися і в майбутньому віці. Слід також пам'ятати, що Господь прощає гріхи одних на прохання інших. «І ось принесли до Нього розслабленого, що лежав на постелі. І, побачивши віру їхню, Ісус сказав розслабленому: дерзай, чадо! Прощаються тобі гріхи твої!» (Мф. 9, 2).

Християни продовжують, як і треба було очікувати, попередню традицію у двох напрямках: по-перше, молитви, а по-друге, роздача милостині за померлих як вираження любові до них і до бідних.

Поглянемо, для прикладу, як про це говорить пам'ятка «Апостольські Постанови», відома в Древній Церкві ще до IV ст. що мала поширення й повагу, у багатьох випадках слугувала керівництвом і поясненням древніх обрядів і звичаїв. 41-е правило 8-ї книги визначає слова-запрошення диякона до молитви:

«За спочилих у Христі братів наших помолимося, щоб чоловіколюбець Бог, що прийняв душу його, простив йому всякий гріх, вільний і невольний і, як милостивий і вірний, привів його в країну благочестивих, що спочивають на лоні Авраама й Ісаака, та Якова, зі всіма, що від віку благоугодили Йому і сотворили волю Його, звідки відійшли недуга і печаль, і зітхання»².

Після цього всі, вставши, слухали молитву єпископа:

«Єством безсмертний і безкінечний, від Якого все безсмертне і смертне стало, Ти, що словесну тварину – людину, громадянина світу, смертним за промислом створив і безсмертя обітував, Ти, що Єноху й Іллі випробування смерті прийняти не допустив, Боже Авраама, Боже Ісаака і Боже Якова, бо Ти – Бог не мертвих, але живих, тому що душі всіх у Тебе живуть, і духи праведних – в руці Твоїй, до яких не доторкнеться мука, бо всі освячені під руками Твоїми. Сам і нині споглянь на раба Твого цього, якого Ти вибрав і прийняв в інший уділ, і прости йому, якщо чим вільно або невольно згрішив, і ангелів милостивих постав йому, і осели його на лоні патріархів і пророків, і апостолів, і всіх, що від віку Тобі благоугодили, де немає печалі, недуги і зітхання, але місце благочестивих спокійне і земля праведних Тобі освячена, і тих, що бачать на ній славу Христа Твого, Яким Тобі слава, честь і шанування, подяка і поклоніння у Святому Дусі на віки. Амінь»³.

Тут, як бачимо, є вже сформовані тексти молитов і дияконських виголошень «за спочилих у Христі братів наших», які, в основному, містять прохання і навіть формулювання, знайомі нам із уживаних нині молитов. Наступне, 42-е правило, має відомості про те, що вже існують у вигляді апостольських установлень триденні, дев'ятиденний,

² Апостольські постанови. – К. : Вид. від. УПЦ КП, 2011. – С. 275.

³ Там само. – С. 276.

сорокаденний і річні поминання. Із приводу кожного наводиться біблійне або поверхнєве богословське обґрунтування:

«Звершуйте ж поминання спочилих у третій день у псалмах, читаннях і молитвах, ради Воскреслого у третій день, і в десятій день, на спомин тих, що тут спочили, і на сороковий – за древнім зразком, – бо так народ ізраїльський оплакував Мойсея, – і роковини, за пам'ять спочилого. І нехай роздають з маєтку його убогим для його поминання. Здійснюйте ж третини спочилих у псалмах, читаннях і молитвах...»⁴.

Крім того, на могилах померлих здійснюються «поминальні трапези», які збереглися в різних, видозмінених формах і до наших днів. Ці «поминальні трапези» також пов'язані з практикою роздачі милостині, бо на них спільно їли не тільки родичі й друзі померлого, але й священнослужителі, бідні, подорожні

«Коли ж покличуть вас на їхні пам'яті, то споживайте з благочинністю і страхом Божим, як ті, що можуть і заступатися за тих, що преставилися (померли). Будучи пресвітерами і дяконами Христовими, ви завжди повинні бути тверезі і для себе, і для інших, щоб могли ви напоумляти безчинних»⁵.

Слід зазначити, що «Апостольські Постанови» цим спільним трапезам надавали духовного сенсу, як справам молитви і заступництва живих за покійних, тому й визначали дисциплінарні правила достойної поведінки їхнім учасникам.

Потрібно пам'ятати, що жертви та принесення мертвим здійснювали і язичники. Уже з гомерівської епохи були відомі так звані «заупокійні бенкети», на яких, згідно з повір'ям, померлий бенкетував разом із усіма присутніми. Ці заупокійні трапези проводилися в певні дні після дня смерті: у третій, у дев'ятий, у тридцятий і щороку в день народження померлого. Тут очевидна спорідненість із християнським обрядом. Однак важливо, що Церква зберегла дохристиянські обряди, що не суперечать її вченню, додала їм нового християнського сенсу, видозмінивши деякі з них із богословських причин. Так, вона переставила тридцятий день на сороковий, очевидно, під впли-

⁴ Апостольські постанови. – К.: Вид. від. УПЦ КП, 2011. – С. 276.

⁵ Там само. – С. 277.

вом юдаїзму, а також пов'язавши цю подію з Вознесінням Христовим. Подібним чином відбуваються й щорічні поминання – не за днем плотського народження людини, але за днем її у Христі народження, тобто за днем закінчення життя і вступу її у справжнє життя, за днем «успіння» вірних, за «днем народження» їх у вічному житті. І тут Церква не займається безглуздими й марними війнами та боротьбою з примарами, але перетворює світ у Христі.

Таким чином, Апостольські Постанови подають не тільки відомості про життя Церкви перших століть, вони є дуже важливими документами та історичними джерелами про моральні устої, релігійні правила й літургійні традиції в третьому і четвертому століттях.

Православна Церква з найдавніших часів вірує, що не тільки молитва, милостиня, різні подвиги, наприклад, пости, які приносяться за покійних, звільняють з пекла їхні душі і допомагають їм у досягненні блаженного воскресіння, але особливо Божественна літургія.

«...безперечно, що багато хто з грішників звільняються від пекла ... милостинями людей, що знаходяться в живих, молитвами, які приносить за них Церква, і особливо під час Безкровної Жертви...»⁶.

Молитви за померлих є у всіх древніх чинопослідуваннях Літургій, які дійшли до нас.

«Помяни, Господи, Боже духів і всякої плоті, православних, яких ми помянули і яких не помянули, від праведного Авеля до сьогоднішнього дня; Сам упокой їх в країні живих, у царстві Твоєм, в оселях райських, на лоні Араама, Ісаака, Якова... де немає хвороби, печалі, зітхання...»⁷.

На особливу важливість здійснення Божественної літургії за покійних, їх поминання, а також користь для них від цього, указують святі отці. Святитель Іоан Золотоустий говорить:

«Не даремно робимо ми поминання про тих, хто відійшов перед Божественними Тайнами і, приступаючи, молимо за них Бога, який взяв гріхи світу, щоб від цього їм було радісно, не даремно

⁶ Православне сповідання, чл. 64.

⁷ Собрание древних литургий восточных и западных. Анафора: евхаристическая молитва. – М.: Дарь 2007. – (Духовная академия). С. 112, 151, 195, 362.

звершуються Тайни Христові, взиваючи про всіх, у Христі померлих і звершуючих поминання братів. Якщо б не було поминань від древності, від часів апостолів, то цього не говорили б. Наше служіння звершується з увіщання Духа Святого. Давайте не будемо лінивими, щоб допомагати померлим і приносити за них молитви, тому що Христос нас спас Своїми молитвами. Тому і згадуємо померлих»⁸.

Святий Григорій, папа Римський, розповідає про визволення одного брата в Христі від пекельних мук, завдяки принесенню за нього Безкровної Жертви протягом тридцяти днів⁹.

Святий Симеон Солунський вказує про поминання померлих під час проскомидії, бо так, через свою часточку на дискосі, покійні таємниче і невидимо стають причасниками благодаті, утішаються, радуються у Христі.

«Найбільше ж турбуємося, щоб звершувалась Безкровна Жертва, кращої від якої для померлого нема, і ніщо інше не може бути більшою причиною їхньої радості... Цю Жертву, як родичі тілесні, так і друзі, приносять щоденно протягом року... чим частіше приносять, тим більше радості та користі померлі отримують... »¹⁰.

У молитовному правилі, яке особливо священнослужителі читають, готуючись до звершення Літургії, є молитва святого Амвросія Медіоланського у якій священник молиться:

«Благаєм Тебе, Отче Святий, за душі спочилих; нехай буде для них це велике таїнство благочестя на визволення, спасіння, радість і веселість... благоприємно і милостиво прийми із рук моїх жертву цю на спасіння всіх живих і мертвих... »¹¹.

Цікаві, і майже ідентичні сучасній богослужбовій практиці пояснення свт. Симеона Солунського, що стосуються правил поведінки віруючих біля гробів спочилих і заупокійних богослужбових обря-

⁸ Иоанн Златоуст, свят. Творения: В 12-ти томах. – М., 1993. – Т.1. – С. 126.

⁹ Собеседования о жизни италийских отцов о бессмертии души. Книга 4, глава 55

¹⁰ Симеон Солунский, свят. Премудрость нашего спасения. глава 8, 333. – [Електр. ресурс].

¹¹ Иерейский молитвослов. – М.: Синодальная типография, 1889. – С. 261.

дів, про які він говорить у 8-ій главі своєї книги «Премудрість нашого спасіння»¹²:

- розділ 324 – про підготовку до смерті таїнствами Покаяння та Причастя і про постійну готовність до зустрічі з Богом;
- розділ 325 – про підготування тіла архієрея, ієрея, монаха, мирянина до поховання, читання біля покійника Євангелія і Псалтиря;
- розділ 326 – про одяг, у який має бути одягнений покійник, покривало, що ним накривають, іконку на грудях;
- розділ 327 – про перенесення тіла покійника до храму, спів ангельської пісні «Святий Боже...» та про місце покладення тіла в храмі із посилання на слова святого Діонісія;
- розділ 330 – про чин поховання померлих;
- розділ 331 – про значення цілування тіла покійника;
- розділ 332 – про спів молитви «Вічна пам'ять»;
- розділ 333 – про значення колива;
- розділ 334 – для чого звершуються третини, дев'ятини, сороковини та інші поминання.

Як бачимо, до XV століття уже сформувалася літургична традиція щодо поминання померлих, яка й сьогодні практикується віруючими.

Крім приватного поминання, яке здійснюється в третій, дев'ятий, сороковий день після смерті і щорічного поминання покійного в день смерті, Церква включила в усі свої служби прохання за упокій душ і блаженну пам'ять раніше спочилих отців і братів наших, тобто загальні моління і молитви, які можуть бути також віднесені до конкретних осіб при поминанні за іменами після загальної формули. Це відноситься до екстенії вечірні, утрени і Божественної літургії («*Помилуй нас, Боже ... Ще молимося... і за всіх раніше спочилих отців і братів наших...*»), до послідування проскомидії («*На спомин і відпущення гріхів раніше спочилих...*»)¹³, до повечір'я («*Пом'яни, Господи, раніше спочилих отців і братів наших, і упокой їх, де сяє світло лиця Твого...*»)¹⁴, до повсякденної полуношниці, друга частина якої складається із трьох

¹² Симеон Солунський, свят. Премудрость нашего спасения

¹³ Службник: у 2-х ч. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2006. – Ч. 1. – С. 85.

¹⁴ Часослов. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2000. – С. 235.

заупокійних тропарів («Пом'яни, Господи, як благий рабів Твоїх, і все, чим згрішили в житті, прости ... », «Глибиною мудрості... », «Зо святими упокій... ») і заупокійної молитви («Пом'яни, Господи, у надії воскресіння... »)¹⁵. Таким чином, на всіх службах, які звершуються у храмі протягом доби, є поминання померлих.

Покійним і благанням за них присвячені всі суботні дні року. У ці дні співаються заупокійні тропарі на кожній пісні канону Октоїха, і, як правило, здійснюються заупокійні служби. Вибір суботи як дня поминання пояснюється, по-перше, тим, що в книзі Буття вона згадується як день, у який «спочив» Бог від усіх справ Своїх після творення світу (Бут. 2, 2), а, по-друге, тим, що саме в суботу Великої Страсної седмиці Господь наш Ісус Христос перебував у гробі.

Простеживши церковну практику, яка йде з глибин століть щодо молитви за покійних і користі, яку вони отримують від них, ми найперше висловлюємо довіру і надію на милість Божу. Також багатовікова церковна традиція є для нас гарантією того, що молитви наші відбуваються згідно з волею Божою і що вони будуть на благо душам покійних. Те, яким чином це відбувається, ми залишимо на волю безмірної любові Божої. Історичний екскурс, що стосується богослужбового поминання мертвих, робиться в даному випадку не з цікавості до історії, а обумовлений причинами більш суттєвими. Так ми обгрунтовуємо законність наших літургійних дій, пов'язаних із молитвою Церкви за покійних і розради живих. Так мислить, проповідує і живе Православна Церква.

Список джерел і літератури:

1. *Біблія*. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1416 с.
2. Акафістник: у 3-х т. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007. – Т. 3. – 368 с.
3. Апостольські постанови. – К.: Вид. від. УПЦ КП, 2011. – 282 с.
4. Ієрейський молитвослов. – М.: Синодальна типографія, 1889. – 472 с.
5. *Іоанн Златоуст, свят.* Творення: В 12-ти томах. – М., 1993. – Т. 1. – 464 с.

¹⁵ Часослов. – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2000. – С. 34-36.

6. Собрание древних литургий восточных и западных. Анафора: евхаристическая молитва. – М.: Даръ, 2007. – 1024 с. – (Духовная академия).
7. Служебник: у 2-х ч. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2006. – Ч. 1. – 272 с.
8. Часослов. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2000. – 392 с.
9. Симеон Солунський, свят. Премудрость нашего спасения. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://azbyka.ru/otechnik/>
10. Собеседования о жизни италийских отцов о бессмертии души. Книга 4, глава 55. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.pravmir.ru/library/book/2310>
11. Православне сповідання, чл. 64. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archiv.orthodox.org.ua/old/kat_p1.html

